

Η ΠΕΤΡΑ ΤΟΥ ΑΠ. ΠΕΤΡΟΥ

(Συμβολή εις τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου Ματθ. 16,18)

ΥΠΟ
ΠΑΝ. ΜΠΟΥΤΜΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τὰ χωρία τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ἐπὶ τῶν ὁποίων συνήθως οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ Θεολόγοι στηρίζουν τὸ πρωτεῖον ἐξουσίας τοῦ Πάπα ὡς διαδόχου τοῦ Ἀπ. Πέτρου, εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ματθ. 16,13—19, Λουκ. 22,32 καὶ Ἰω. 21,15—17¹. Ἐκ τούτων ἡμεῖς εἰς τὴν παροῦσαν μικρὰν μελέτην, ἀκολουθοῦντες τὴν «συνοπτικὴν διαδικασίαν» κατὰ κανονικὴν μεθοδολογίαν, θὰ ἀσχοληθῶμεν κυρίως μὲ τὸ χωρίον 16,18² τῆς ὡς ἄνω περικοπῆς (16,13—19) τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου³. Ἡ περικοπὴ ἄλλως τε αὕτη προεβλήθη ὡς ἀφε-

1. Πρβλ. Ed. Eichmann - Kl. Mörsdorf, Lehrbuch des Kirchenrechts (auf Grund des Codex Juris Canonici), 1. Band, 11. Aufl., München-Paderborn-Wien 1964, σελ. 343, M. Schmaus, Katholische Dogmatik, Band III, 1: Die Lehre von der Kirche, 5. Aufl., München 1958, σελ. 156 ἐξ., M. Kaiser, Die Einheit der Kirchengewalt nach dem Zeugnis des Neuen Testaments und der Apostolischen Väter, München 1956, σελ. 45 ἐξ., Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, Δογματικῆς τμήμα Ε', Ἀθήναι 1973, σελ. 555 ἐξ. καὶ O. Cullmann, Petrus, Jünger-Apostel-Martyrer, 2. Aufl., Zürich-Stuttgart 1960, κ.ξ.

2. Ἄλλως τε νομίζομεν, ὅτι δὲν εἶναι σκόπιμον καὶ ἐπιωφελές, νὰ ἀσχοληθῶμεν διεξοδικῶς μὲ τὸ ἐν λόγῳ χωρίον, εἰσερχόμενοι λεπτομερῶς εἰς τὰς κατὰ καιροὺς ἐπ' αὐτοῦ δοθείσας ἐρμηνείας ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἢ ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ, καὶ νὰ ταχθῶμεν ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης παρατάξεως καὶ ἐρμηνείας. Ἐπὶ τῶν σχετικῶν «αἰρέσεων» (προτιμήσεων) καὶ ἀναιρέσεων δύναται τις νὰ ἀνεύρη πλουσίαν βιβλιογραφίαν εἰς τὰς ἐξῆς μελέτας: Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, Τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, Ἀθήναι 1930, ἔκδ. Β', Ἀθήναι 1964, M. Schmaus, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 157 ἐξ. καὶ 852 ἐξ., Λεων. Φιλίππιδου, Πέτρα-Πέτρος (=λίθος) καὶ ἡ Πέτρα (=ὁ βράχος), Ἀθήναι, Ἀρχιμ. Σπ. Μπιλάλη, Ὁρθοδοξία καὶ Παπισμός, τόμοι 2, Ἐν Ἀθήναις 1969, καὶ Ἰω. Καρμίρη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 548 ἐξ., 555 ἐξ. Τῆ βοήθειᾳ τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν δύναται τις νὰ ἀνεύρη καὶ πλῆθος ἄλλων.

3. Μὲ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ἰω. 21,15—17 ἡσχολήθημεν εἰς τὴν προγενεστέραν ἐργασίαν: Συνέπειαι τῆς ἄρσεως τῶν ἀναθεμάτων Ρώμης-Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήναι 1976, σελ. 147 ἐξ. Εἰς προσεχεῖς δὲ ἐργασίας, Θεοῦ θέλοντος, θὰ ἀσχοληθῶμεν καὶ μὲ ἄλλα σχετικὰ χωρία τῆς Ἀγ. Γραφῆς καὶ τῶν ἱ. κανόνων τῆς Ἐκκλησίας μας, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὸ ἐν λόγῳ θέμα.

τηρία τοῦ πολιτεύματος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν περὶ πρωτείου ἀπαιτήσεων τοῦ Πάπα. Ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ δὲ στίχου ὡς βάσεως κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον θεμελιοῦν οἱ Δυτικοὶ τὴν ἀποψίν των περὶ τῆς ιδιαιτέρας θέσεως καὶ ἐξουσίας τοῦ Ἀπ. Πέτρου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Εἰς τὸν στίχον, λοιπόν, τοῦτον ὁ Κύριος ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Πέτρον λέγει: «Κἀγὼ δέ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ᾄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς».

Οἱ ἀντιτιθέμενοι ὅμως εἰς τὰς περὶ πρωτείου ἀπόψεις τῆς Ρώμης ἰσχυρίζονται, ὅτι δὲν ἐννοεῖ εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον ὁ Κύριος τὸν Πέτρον ὡς τὴν πέτραν τῆς ὅλης οἰκοδομῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Πέτρου, ἢ ἄλλως, τὸ περιεχόμενον τῆς ὁμολογίας τοῦ Πέτρου, τ.ἔ. τὸν Κ.Η.Ι. Χριστόν, τὸν ὁποῖον πρὸ ὀλίγου εἶχεν ὁμολογήσει οὗτος, ἀπαντῶν εἰς τὴν ἐρώτησιν, τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν ὁ Κύριος πρὸς τοὺς μαθητάς Του: «Ἵμεῖς δὲ τίνα με λέγετε εἶναι;» (Ματθ. 16,15). Ἡ ὁμολογία δὲ αὕτη τοῦ Πέτρου ἦτο ἡ ἐξῆς: «Σὺ εἶ ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος» (στ. 16).

Καὶ ἡ μὲν διαφωνία μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων παρατάξεων ἔχει ἐν συνόψει οὕτω¹. Ὅα ἐπιχειρήσωμεν ὅμως ἐνταῦθα, τῇ βοήθειᾳ καὶ ἄλλων χωρίων τῆς Ἀγ. Γραφῆς, νὰ ἴδωμεν τὸν ἀνωτέρω στίχον ὑπὸ νέον πρῖσμα. Νὰ ἐρευνήσωμεν δηλ. μήπως καὶ αἱ δύο μερίδες ἔχουν δίκαιον, ἢ τοῦλάχιστον, μήπως συναντῶνται εἰς τι σημεῖον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, νομίζομεν, θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ πραγματικοῦ ἢ ἔστω τοῦ πληρεστεροῦ νοήματος τοῦ ὑπ' ὄψει στίχου.

Α'. Πέτρα ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

Ἐν πρώτοις τὴν ἐρμηνείαν, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίου ὀνομαζομένη «Πέτρα» εἶναι ἢ εἰς «Χριστόν, ὡς υἱὸν τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος» ὁμολογία ἢ μᾶλλον αὐτὸς οὗτος ὁ Ἰησοῦς Χριστός, δὲν δυνάμεθα νὰ τὴν ἀποκλείσωμεν. Αὕτη αὕτη ἡ διατύπωσις τοῦ χωρίου ἐπιτρέπει τοιαύτην τινὰ ἐκδοχὴν. Τὸ χωρίον, ὡς γνωστόν, ἔχει: «Κἀγὼ δέ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν» καὶ ὅχι «σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ σὲ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν». Ἡ τοιαύτη δηλονότι ἀλλαγὴ τοῦ ὅρου (Πέτρος-Πέτρα) εἰς τὰς δύο προτάσεις, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν ὑπαρξίν τῆς προηγουμένης ὁμολογίας «Σὺ εἶ ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος», ὅχι μόνον παρέχει δυνατότητα, ἀλλὰ δίδει καὶ ἀφορμὴν, μᾶς παρακινεῖ, νὰ ἀποδώσωμεν τὴν ἀνωτέρω μνημονευομένην ἐρμηνείαν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο.

Ἄλλ' ἄς ἴδωμεν τὰ πράγματα καὶ ἀναλυτικώτερον: Λέγομεν, ὅτι παρέχεται ἡ δυνατότης νὰ προσδώσωμεν εἰς τὸ ἐν λόγῳ χωρίον καὶ τὴν ἐρμη-

1. Ὁ Λεων. Φιλίππιδης (ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 57) ὁμιλεῖ περὶ «πολυδαίδαλου καὶ πολυκαρυκεύτου ἀντιβιβλικῆς παρερμηνευτικῆς βαβυλωνίας».

νειαν αὐτήν, διότι ἐκτὸς τοῦ ἀνωτέρω λόγου πολὺ περισσότερον συντρέχει τὸ γεγονός, ὅτι ὁ θεόπνευστος συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ τὸν σύνδεσμον «καὶ ἰ», καὶ ὄχι τὸ ἀντιθετικὸν μόριον «δὲ». Λέγει δηλ., μετὰ μεγάλης μάλιστα προσοχῆς καὶ οὐχὶ ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου: «Σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἰ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρα οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν» καὶ ὄχι «Σὺ εἶ Πέτρος, ἐπὶ ταύτῃ δὲ τῇ Πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν». Ἡ τοιαύτη δηλ. διακριτικὴ χρησιμοποίησις τοῦ καὶ ἰ δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ περιορισθῶμεν εἰς μίαν μόνον ἐρμηνείαν, εἰς μίαν μόνον συγκεκριμένην πέτραν. Μόνον ἐὰν ἔλεγεν «ἐπὶ ταύτῃ δὲ τῇ Πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν», θὰ ἤμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ νοήσωμεν μίαν συγκεκριμένην πέτραν, καὶ ἐπομένως νὰ δεχθῶμεν μίαν ἐρμηνείαν. Τώρα ὅμως οὐδεὶς καὶ οὐδὲν μᾶς ἐξαναγκάζει νὰ τονίσωμεν τὸ «ταύτῃ τῇ πέτρᾳ», ὥστε νὰ ὑποχρεώσωμεν, νὰ δεσμεύσωμεν ἑαυτοὺς νὰ δεχθῶμεν μόνον μίαν ἀποκλειστικῶς ἐρμηνείαν. Ἀντιθέτως, εἴμεθα ἐλεύθεροι νὰ ἀποδώσωμεν τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν καὶ δύναμιν εἰς τὸ καὶ τῆς προτάσεως.

Τοῦτο σημαίνει, ὅτι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν υἱοθετήσωμεν μίαν ἄλλην ἀποψιν, π.χ. ὅτι τὸ «Πέτρα» ἀναφέρεται εἰς τὸν Πέτρον, πάλιν δὲν θὰ ἀπεκλειετο καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐρμηνεία. Ἀκόμη καὶ ἐὰν τὸ κείμενον ἔλεγε «καὶ ἰ ἐπὶ σὲ (Πέτρε) οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν» καὶ πάλιν δὲν θὰ ἀπεκλειετο ἡ ἐν λόγῳ ἐρμηνεία. Διότι ἀπλούστατα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐννοῆθῃ, ὅτι ἐκ τῶν ἄλλων «καὶ ἰ ἐπὶ σὲ Πέτρε ὡς Πέτραν θὰ οἰκοδομήσω τὴν Ἐκκλησίαν μου». Ὁ σύνδεσμος καὶ δὲν δίδει ἀποκλειστικότητα εἰς τὴν Πέτραν τοῦ Πέτρου. Μὲ τὸ νὰ εἶναι ὁ Πέτρος Πέτρα δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι πέτραι.

Τὴν τοιαύτην δυνατότητα, ἢ ἄλλως εἰπεῖν τὴν τοιαύτην λειτουργίαν² τοῦ καὶ ἰ ἐνισχύει καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ πρότασις τοῦ χωρίου, «καὶ ἰ πύλαι ἔξου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς (=τῆς Ἐκκλησίας)». Καὶ τὴν ἐνισχύει, διότι, νομίζομεν, οὐδεὶς θὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ πρότασις αὕτη διακηρύσσει, ὅτι μόνον αἱ πύλαι τοῦ ἔξου δὲν θὰ κατισχύσουν τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντιθέτως, ἐννοεῖ προφανῶς, ὅτι ἐκ τῶν ἄλλων τῶν ἄλλων τυχὸν ἐχθρῶν καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ πύλαι τοῦ ἔξου (τ.ἔ. «οἱ θανάσιμοι κίνδυνοι»³ ἢ «ὁ θάνατος καὶ αἱ ὀργανωμέναι δυνάμεις τοῦ κακοῦ»⁴) δὲν θὰ κατισχύσουν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπομένως ἔχομεν δυνατότητα νὰ δεχθῶμεν τὴν ἀνωτέρω ἐρμηνείαν.

1. Ὡς γνωστὸν, ἡ χρῆσις καὶ ἡ λειτουργία τοῦ καὶ ἰ ἐν τῇ ἐλληνικῇ προτάσει εἶναι εὐρυτάτη. Πρβλ. J. Humbert-Γ. Κορμούλη, Συνακτικὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ἀθῆναι, σελ. 354 ἐξ. καὶ 394 ἐξ.

2. Ἴδε ἀνωτ. ὑποσ. 1.

3. Πρβλ. Ἰω. Χρυσόστομου, PG 51,77 καὶ Λεων. Φιλιππίδου, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 63.

4. Πρβλ. Παν. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, Ἀθῆναι 1951, σελ. 315.

Κατόπιν τούτου ἐρχόμεθα εἰς τὸ θέμα τῆς ἀφορμῆς, ἡ ὁποία μᾶς ὠθεῖ νὰ δεχθῶμεν τὴν ἀποψιν, ὅτι Πέτρα εἶναι ἢ εἰς Χριστὸν ὁμολογία ἢ μᾶλλον αὐτὸς οὗτος ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Τοιαύτην ἀφορμὴν ἐκτὸς τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ὅρου καὶ μεταβάσεως ἀπὸ τὸ Πέτρος εἰς τὸ Πέτρα μᾶς δίδουν καὶ ἄλλα χωρία τῆς Ἀγ. Γραφῆς, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸν εἰς τὸν Ἰ. Χριστόν. Κατ' αὐτὸν δὲ τὸν τρόπον συγχρόνως, τ.ξ. δι' αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας, ἐναρμονίζεται τὸ χωρίον τοῦτο, τοῦ Ματθ. 16,18, ἄριστα καὶ πρὸς ἐκεῖνα.

Οὕτως εἰς τὴν πρὸς Ρωμ. 9,33 ἐπιστολὴν ἔχομεν τὸ προφητικὸν χωρίον ἐκ τοῦ Ἡσαίου (28,16 καὶ 8,14), ὅπερ λέγει περὶ τοῦ Ἰ. Χριστοῦ: «Ἰδοὺ τίθημι ἐν Σιών λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου, καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ καταισχυθήσεται». Ἡ ἀποψὶς αὕτη ἐνισχύεται περισσότερον ἐκ τοῦ χωρίου τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ Ἀπ. Παύλου, ὅστις λέγει: «Οὐ θέλω γὰρ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, ὅτι οἱ πατέρες ἡμῶν... ἔπινον ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, ἡ πέτρα δὲ ἦν ὁ Χριστὸς» (10,1-4). Τὸ χωρίον τοῦτο δηλοῖ συγκεκριμένως ὅτι ὁ Χριστὸς ἦτο ἢ Πέτρα ἢ πνευματικὴ. Ὁ ὅρος δηλ. πέτρα χρησιμοποιεῖται σαφῶς περὶ τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Ἀγ. Γραφήν. Ὡσαύτως καὶ ὁ Ἀπ. Πέτρος εἰς τὴν Α' Καθολικὴν αὐτοῦ ἐπιστολὴν ἐπαναλαμβάνει: «Διότι περιέχει ἐν γραφῇ ἰδοὺ τίθημι ἐν Σιών¹ λίθον ἐλεκτόν, ἀκρογωνιαίον, ἔντιμον, καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ μὴ καταισχυθῆ. Ὑμῖν οὖν ἡ τιμὴ τοῖς πιστεύουσιν· ἀπιστοῦσιν δὲ λίθος ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες, οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας καὶ λίθος προσκόμματος καὶ πέτρα σκανδάλου» (Α' Πέτρ. 2,6-8). Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην, τοῦ Χριστοῦ ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀκρογωνιαίου θεμελίου λίθου, ὁμιλεῖ καὶ ὁ Ἀπ. Παῦλος ἀλλαχοῦ, λέγων πρὸς τοὺς Χριστιανούς: «... Θεοῦ οἰκοδομὴ ἐστε. Κατὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ τὴν δοθεῖσάν μοι ὡς σοφὸς ἀρχιτέκτων θεμέλιον ἔθηκα, ἄλλος δὲ ἐποικοδομεῖ. Ἐκαστος δὲ βλέπετω πῶς ἐποικοδομεῖ. Θεμέλιον γὰρ ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον, ὅς ἐστιν Ἰησοῦς Χριστός»² (Α' Κορ. 3,9-11).

Ἡ ἀποψὶς, ὅτι θεμέλιος πέτρα εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐνισχύεται ἐμμέσως καὶ ἐξ ἄλλων χωρίων τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ὅπου ὡς πέτρα χαρακτηρίζονται οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου, τὸ Εὐαγγέλιον. Ὑποστηρίζομεν δὲ ὅτι ἐνισχύεται, διότι, ὅταν λέγωμεν λόγον τοῦ Κυρίου, ἐννοοῦμεν λόγον τοῦ Θεοῦ, ὅπερ

1. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου, ἐν συνδυασμῷ μάλιστα καὶ πρὸς τὴν ἀνωτέρα ὁμολογίαν τοῦ Ἀπ. Πέτρου περὶ τοῦ Ἰησοῦ, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Ἱεροσολύμων, ἔνθα, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀπεδοκίμασθη ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων» ὁ λίθος οὗτος (Α' Πέτρ. 2,4), ἀφ' ἑτέρου δὲ «ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας» (Α' Πέτρ. 2,7), δύναται νὰ ἀπαιτήσῃ τὰ πρωτεῖα ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας.

2. Πρβλ. Ἰω. 1,1: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος», καὶ Ἰω. 1,14: «Καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο».

σημαίνει και τὸν Ἰ. Χριστόν, τὸν ἐνανθρωπήσαντα Λόγον τοῦ Θεοῦ, ὅπως και τὸ ἀντίθετον¹. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐπικυροῦται και δι' ἄλλων χωρίων, ἀλλὰ κυρίως, νομίζομεν, διὰ τοῦ Ἰωάννου 8,25, ὅπου ὁ Κύριος, ἀπαντῶν εἰς τὴν ἐρώτησιν τῶν Ἰουδαίων «σὺ τίς εἶ», εἶπε τὴν περίφημον ἐκείνην φράσιν: «Τὴν ἀρχὴν ὅ,τι και λαλῶ ὑμῖν», ὅπερ μεθερμηνεύεται: «Κατ' ἀρχὰς (ἢ και, ὅλως, γενικῶς)² ὅ,τι και λαλῶ ὑμῖν». Ἦτοι «εἶμαι, ὅ,τι και σᾶς λέγω, ὅ,τι σᾶς διδάσκω». Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Ἰωάννου χρησιμοποιοῦμεν ἐνταῦθα, ὅχι μόνον διότι νομίζομεν, ὅτι εἶναι μία θεμελιώδης ἀρχή, ἐν βασικὸν ἀξίωμα περὶ τοῦ τί εἶναι ὁ Χριστός, ἀλλὰ και διότι τὰ περιστατικά (πρόβλημα και πρόσωπα) αὐτοῦ εἶναι σχεδὸν τὰ αὐτὰ μὲ τὰ περιστατικά τῆς περικοπῆς Ματθ. 16,13 ἐξ., εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει και τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν χωρίον. Ἐρωτήσεις και ἀπάντησις στρέφονται περὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον και πρόβλημα εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις. Μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι εἰς τὴν μίαν περιπτώσιν ἐρωτῶν εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις ἀποκρίνεται εἰς τὴν ἄλλην. Ἀλλὰ τὸ σπουδαῖον, ὅπερ δίδει ἰδιαίτερον βαρύτητα εἰς τὴν προκειμένην μαρτυρίαν τοῦ Ἰω. 8,25, εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἀποκρινόμενος εἶναι ἐκεῖνος, περὶ τοῦ ὁποίου τίθεται τὸ πρόβλημα «σὺ τίς εἶ». Ἐπομένως ἔχομεν μίαν αὐθεντικὴν αὐτομαρτυρίαν και συγχρόνως ἐπιβεβαίωσιν τοῦ ἀνωτέρω λεχθέντος, ὅτι ὅταν λέγωμεν λόγον τοῦ Κυρίου, ἐννοοῦμεν τὸν Ἰ. Χριστόν.

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω παρατήρησιν ἐπισημαίνομεν χωρὶα τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ὅπου παρομοιάζεται ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου, ἦτοι ὁ Ἰ. Χριστός, ὡς Πέτρα. Οὕτως, ἔχομεν τὴν περικοπὴν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου μὲ τοὺς ἐξῆς χαρακτηριστικούς λόγους τοῦ Κυρίου: «Πᾶς οὖν ὅστις ἀκούει μου τοὺς λόγους τούτους και ποιεῖ αὐτούς, ὁμοιωθήσεται ἀνδρὶ φρονίμῳ, ὅστις ἄκοδομησεν αὐτοῦ τὴν οἰκίαν ἐπὶ τὴν Πέτραν. Καὶ κατέβη ἡ βροχὴ και ἦλθον οἱ ποταμοὶ και ἔπνευσαν οἱ ἄνεμοὶ και προσέπεσαν τῇ οἰκίᾳ ἐκείνῃ, και οὐκ ἔπεσεν· τ ε θ ε μ ε λ ῖ ω τ ο γ ἄ ρ ἐ π ῖ τ ῆ ν π έ τ ρ α ν» (Ματθ. 7,24-25). Παρόμοιον χωρίον ἀναγιγνώσκομεν και εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν: «Πᾶς ὁ ἐρχόμενος πρὸς με και ἀκούων μου τῶν λόγων και

1. Ἀξιοσημείωτα εἶναι ὅσα ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω περικοπῆς (Α' Κορ. 3,9-11) γράφει ὁ καθηγ. Παν. Τρεμπέλας: «Ὁ Χριστός εἶναι ὁ λίθος ὁ ἀκρογωνιαίος, ὁ ἀπορριφθεὶς ὡς ἀδόκιμος ὑπὸ τῶν οἰκοδομούντων ἐν τῇ Ἰσραὴλ και ἐπὶ τοῦ ὁποίου καλούμεθα νὰ ἐποικοδομηθῶμεν. Ὅταν δὲ λέγωμεν θεμέλιος ὁ Ἰησοῦς Χριστός ἐννοοῦμεν πᾶσαν τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τοῦ εὐαγγελίου» (Παν. Τρεμπέλας, Ἐπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολάς τῆς Καινῆς Διαθήκης, τόμ. Α', Ἔκδ. Β', Ἀθῆναι 1956, σελ. 261).

2. Γνωστα εἶναι αἱ ποικίλαι ἀπόψεις περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου «τὴν ἀρχὴν». Πρβλ. Παν. Τρεμπέλας, Ἐπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, Ἀθῆναι 1954, σελ. 301. Γενικότερον περὶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου ἴδε Στ. Σάκκου Ἰωάννου 8,25. Συμβολὴ εἰς τὴν γλωσσικὴν ἐξέτασιν τῆς Καινῆς Διαθήκης, Θεσσαλονικὴ 1969.

ποιῶν αὐτοὺς ... ὁμοίος ἐστὶν ἀνθρώπῳ οἰκοδομοῦντι οἰκίαν, ὃς ἔσκαψεν καὶ ἐβάθθυνεν καὶ ἔθηκεν θεμέλιον ἐπὶ τὴν Πέτραν» (Λουκ. 6,47-48). Καὶ εἰς τὰ χωρία, λοιπόν, αὐτὰ ἔχομεν τὴν μαρτυρίαν, ὅτι πέτρα, ἐπὶ τῆς ὁποίας δύναται τις νὰ οἰκοδομηθῆ ἀσφαλῶς τὴν οἰκίαν του, ὥστε νὰ καταστῇ ἀσάλευτος, εἶναι ὁ Χριστός, ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ.

Ἐπομένως, καὶ τὰ χωρία αὐτά, προστιθέμενα εἰς τὰ προηγούμενα ὄχι μόνον προκαλοῦν, ἀλλὰ καὶ ἐνισχύουν τὴν διδομένην εἰς τὸ Ματθ. 16,18 ἐρμηνείαν, ὅτι Πέτρα ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ οἰκοδομηθῇ ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ κατισχύσῃ ἀκόμη καὶ ὁ ἄδης, εἶναι ὁ Χριστός, ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ¹.

Β'. Πέτρα ὁ Πέτρος καὶ οἱ ἄλλοι μαθηταὶ τοῦ Ἰ. Χριστοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἐὰν καταλήξῃ τις εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀπόψεως, ὅτι πέτρα εἰς τὸ ἐν λόγῳ χωρίον εἶναι ἢ εἰς Χριστὸν ὁμολογία ἢ μᾶλλον αὐτὸς οὗτος ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι ἀποκλείεται νὰ εἶναι καὶ ὁ Ἀπ. Πέτρος².

Τὴν δυνατότητα αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς ὡς καὶ τὴν ἀφορμὴν δι' αὐτὴν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ ἐνταῦθα, ὅπως καὶ προηγουμένως, ὅτι κατ' ἀρχὰς παρέχει ἡ διατύπωσις τοῦ χωρίου: Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἢ συνήχησις πέτρα-Πέτρος καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ ὑπαρξίς, ὅπως ἐπεσημάνθη καὶ ἀνωτέρω, τοῦ πολλαπλῶς ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ χρησιμοποιοιμένου καὶ λειτουργοῦντος καὶ εἶ. Εἶναι δυνατόν δηλ. ὁ Κύριος ἐκτὸς τῆς ἰδικῆς του Πέτρας νὰ οἰκοδομηθῇ τὴν Ἐκκλησίαν Του καὶ ἐπὶ ἄλλης πέτρας, καὶ συγκεκριμένως καὶ ἐπὶ τῆς πέτρας τοῦ Ἀπ. Πέτρου.

Βεβαίως ἡ ἀποψὶς αὕτη ἐνισχύεται σημαντικῶς καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἔχομεν καὶ ἄλλα χωρία τῆς Ἀγ. Γραφῆς, τὰ ὁποῖα παρομοιάζουν τοὺς

1. Ἡ ὄθισις αὕτη βεβαίως κατ' ἐξοχὴν δίδεται μὲ τὴν ἀνωτέρω περικοπὴν τοῦ Ματθ. 7,24-25, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, ἐκείνου δηλ. ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὴν ἐπίμαχον περικοπὴν (Ματθ. 16,18), ὁπότε ἔχει τις τὸ δικαίωμα κατ' ἀναλογίαν νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ συγγραφεὺς περὶ τῆς αὐτῆς πέτρας ὁμιλεῖ.

2. Καὶ εἰς προηγούμενην ἡμῶν ἐργασίαν (Τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὀφθαλμὰ ὡς τὰ «κατὰ κόσμον» ἀξιώματα — Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ζ' καν. τῆς Πενθέκτης Οἰκ. Συν., Ἀθήναι 1970, σελ. 20) ἐξ ἄλλης ὀρμώμενοι ἀφορμῆς, ἐγράφομεν: «Εἶναι δυνατόν ἐν χωρίον νὰ δέχεται δύο ἢ πλείονας ἐρμηνείας, ἐφ' ὅσον βεβαίως ἐπιτρέπει τοῦτο ἡ διατύπωσις αὐτοῦ». Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἐτηρήσαμεν καὶ εἰς τὴν ἑτέραν ἐρμηνευτικὴν ἐργασίαν: «Περὶ τὴν ἐπικοινωνίαν ἡμῶν μετὰ τῶν ἑτεροδόξων — Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου Β' Ἰω. 10», Ἀθήναι 1972, σελ. 22, ἐνθα καὶ ἐγράφομεν: «Ἐξ ὅσον δὲ μέχρι τοῦδε ἐξετέθησαν, συμπεραίνωμεν, ὅτι ... δὲν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἐμμένωμεν εἰς τὴν μίαν ἐρμηνείαν, ἐφ' ὅσον βεβαίως καὶ τὸ κείμενον τῆς Ἀγ. Γραφῆς βοηθεῖ καὶ ἐνθαρρύνει ἡμᾶς εἰς τοῦτο». Ὡς ὅμως εἶναι λογικόν, αἱ δύο αὐταὶ ἐρμηνεῖαι δὲν πρέπει νὰ ἀλληλοσυγκρούωνται, οὔτε καὶ πρὸς ἄλλα χωρία τῆς Ἀγ. Γραφῆς νὰ ἔρχωνται εἰς ἀντίθεσιν.

ἀποστόλους (καὶ συνεπῶς καὶ τὸν Ἄπ. Πέτρον) πρὸς θεμέλιον λίθον-πέτραν¹, καὶ οὕτως ἡ ἐν λόγῳ ἐρμηνεία ἐναρμονίζεται ἱκανοποιητικῶς καὶ πρὸς τὴν ὑπόλοιπον βιβλικὴν παράδοσιν. Ἐν πρώτοις, ἔχομεν τὸ χωρίον Ἐφεσ. 2,19-22, ἔνθα ὁ Ἄπ. Παῦλος λέγει πρὸς τοὺς Χριστιανούς: «Ἔστε συμπολίται τῶν ἁγίων καὶ οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ, ἐποικοδομηθέντες ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν, ὃντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾧ πᾶσα οἰκοδομὴ συναρμολογουμένη αὖξει εἰς ναὸν ἅγιον ἐν Κυρίῳ, ἐν ᾧ καὶ ὑμεῖς συνοικοδομεῖσθε εἰς κατοικητήριον τοῦ Θεοῦ ἐν πνεύματι». Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο διαπιστοῦμεν δι' ἄλλην μίαν φοράν, ὅτι πράγματι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ἐφ' ὅσον θὰ συναρμολογῆται «πᾶσα οἰκοδομὴ» τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, θὰ παρουσιάξῃ «αὕξησιν» ἐν Κυρίῳ. Συγχρόνως ὁμοίως πληροφορούμεθα, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἐποικοδομοῦνται καὶ «ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων». Ἦτοι καὶ οἱ ἀπόστολοι, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἀσφαλῶς καὶ ὁ Ἄπ. Πέτρος, ἀποτελοῦν τοὺς θεμελίους λίθους τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο ἐκφράζεται καὶ διατυπῶνται καλλίτερον καὶ σαφέστερον εἰς ἕτερον χωρίον τῆς Ἀγ. Γραφῆς, εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου (21,14), ἔνθα ἀναγινώσκουμεν: «Καὶ τὸ τεῖχος τῆς πόλεως (τῆς Ἁγίας Ἱερουσαλήμ, ἦτοι τῆς Ἐκκλησίας)² ἔχον θεμελίους δώδεκα, καὶ ἐπ' αὐτῶν δώδεκα ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῦ ἀρνίου»³.

Ἐπομένως, συμφώνως καὶ πρὸς τὰ ἀνωτέρω, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν καὶ τὴν ἀποψιν τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, ὅτι πέτρα δὲν εἶναι μόνον τὸ ὁμολογεῖν τὸν Χριστόν, ἢ ἄλλως αὐτὸς ὁ Κύριος, ἀλλὰ καὶ ὁ καταθέσας τὴν ὁμολογίαν ταύτην, ἦτοι ὁ Ἄπ. Πέτρος. Συγχρόνως ὁμοίως εἴμεθα ὑποχρεωμένοι — ὅπως καὶ ἐκεῖνοι — νὰ δεχθῶμεν καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει ὡς θεμέλιον πέτραν ὅχι μόνον τὸν Ἄπ. Πέτρον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπολοίπους Ἀποστόλους.

Τὸ σπουδαῖον δὲ εἶναι, ὅτι οὔτε καὶ τὸ ὑπὸ ἐρμηνείαν ἐπίμαχον χωρίον τοῦ Ματθαίου (16,18) ἀποκλείει τοὺς ἄλλους ἀποστόλους. Πράγματι, τοῦτο διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ, ὡς προείπομεν, πολυσημάντου καὶ παρέχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι, ἐκτὸς τῆς Πέτρας τοῦ Πέτρου, ὁ Κύριος ἦτο δυνατόν, πρὸ ἢ μετὰ, νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ ἄλλας πέτρας. Καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἐπειδὴ ὁ Κύριος εἶπεν, ὅτι θὰ οἰκοδομηθῇ τὴν Ἐκκλησίαν Του

1. Περὶ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν ὄρων λίθος-πέτρα ἴδε καὶ τὰ χωρία: Ρωμ. 9,33 καὶ Ἀ' Πέτρ. 2,7.

2. Πρβλ. Παν. Μπρατσιώτου, Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, Ἐν Ἀθήναις 1949, σελ. 300: «Ἡ καινὴ καὶ αἰώνια πόλις, ἡ ἁγία Ἱερουσαλήμ, ἡ συμβολίζουσα τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀληθινὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ». Πρβλ. καὶ σελ. 308: «Ὁ εἰσαγωγικὸς στίχος 9... δεικνύει τὸ θέμα τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ, τ.ξ. τῆς Ἐκκλησίας».

3. Πρβλ. Ἐβρ. 11,10: «Ἐξεδέχето γὰρ (Ἀβραάμ) τὴν τοῦ θεμελίου ἔχουσαν πόλιν, ἧς τεχνίτης καὶ δημιουργὸς ὁ Θεός».

καὶ ἐπὶ τῇ Πέτρᾳ τοῦ Πέτρου», δὲν ἔπεται, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ οἰκοδομήσῃ αὐτὴν «καὶ ἐπὶ ταῖς πέτραις τῶν ἄλλων ἀποστόλων»¹.

Ἄρα μόνον δὲ οἱ μαθηταὶ τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ καὶ πάντες, οἱ εἰς Χριστὸν πιστεύοντες καὶ αὐτὸν λόγῳ καὶ ἔργῳ ὁμολογοῦντες, ἀποτελοῦν Πέτρας τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἰδιαιτέραν βαρύτητα ἐπὶ τοῦ προκειμένου λαμβάνουν οἱ λόγοι αὐτοῦ τοῦ Ἀπ. Πέτρου, λέγοντος: «Εἰ ἐγεύσασθε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος πρὸς ὑμᾶς προσερχόμενοι, λίθον ζῶντα, ... καὶ αὐτοὶ ὡς λίθοι ζῶντες οἰκοδομεῖσθε οἶκος πνευματικὸς» (Α' Πέτρ. 2,4-5). Ἀξιοσημειώτα ἐνταῦθα εἶναι καὶ ὅσα λέγει ὁ Ὁριγένης: «Εἰ δὲ φήσαντες καὶ ἡμεῖς, ὡς ὁ Πέτρος· 'Σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος'... γινόμεθα Πέτρος· καὶ ἡμῖν ἂν λέγοιτο ἀπὸ τοῦ Λόγου τούτου: 'Σὺ εἶ Πέτρος' καὶ τὰ ἐξῆς. Πέτρα γὰρ πᾶς ὁ Χριστοῦ μαθητής, ἀφ' οὗ ἔπινον οἱ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης Πέτρας', καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν τοιαύτην πέτραν οἰκοδομεῖται ὁ ἐκκλησιαστικὸς πᾶς λόγος, καὶ ἡ κατ' αὐτὸν πολιτεία»². Περὶ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν λοιπῶν πραγματικῶν χριστιανῶν ὡς λίθων καὶ δὴ τετραγώνων ὁμιλεῖ καὶ ὁ «Ποιμὴν τοῦ Ἐρμῆ» ἀποκαλυπτικῶς, λέγων: «Οἱ μὲν λίθοι οἱ τετράγωνοι καὶ λευκοὶ καὶ συμφωνοῦντες ταῖς ἀρμογαῖς αὐτῶν, οὗτοί εἰσιν οἱ ἀπόστολοι καὶ ἐπίσκοποι καὶ διδάσκαλοι καὶ διάκονοι οἱ πορευθέντες κατὰ τὴν σεμνότητα τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπισκοπήσαντες καὶ διδάξαντες καὶ διακονήσαντες ἀγνῶς καὶ σεμνῶς τοῖς ἐκλεκτοῖς τοῦ Θεοῦ»³.

Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, τὸ χωρίον Ματθ. 16,18 ἔχει τὸν συμπλεκτικὸν σύνδεσμον καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ), δυνάμεθα νὰ ἐφαρμόσωμεν καὶ τὴν πρώτην καὶ τὴν δευτέραν ἐρμηνείαν. Ὅτι δηλ. πέτρα εἶναι καὶ ὁ Κ.Η.Ι. Χριστὸς καὶ ὁ Ἀπ. Πέτρος. Ἐὰν ἐχρησιμοποιεῖ τὸ ἀντιθετικὸν μόριον δὲ («ἐπὶ ταύτῃ δὲ τῇ πέτρᾳ»), τότε θὰ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι, ὡς προελέχθη, νὰ ἐκλέξωμεν μεταξὺ τῶν δύο, ἢ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην. Τώρα δυνάμεθα ἐλευθέρως νὰ δεχθῶμεν καὶ τὰς δύο, καὶ ἐπὶ τὴν μίαν καὶ τὴν ἄλλην.

Ἐπεὶ αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος συνηγοροῦν καὶ τὰ ἐξῆς ἐπιχειρήματα:

1) Ἐφ' ὅσον δεχόμεθα τὴν Θ. Ἐπιστάσιαν κατὰ τὴν συγγραφὴν τῆς Ἀγ. Γραφῆς, εὐλόγον εἶναι νὰ διερωτηθῶμεν, ἐὰν ἦτο ὀρθὴ μόνον ἢ μίαν ἐρ-

1. Ὁ Ἀπ. Πέτρος ὁμιλήσεν-ὁμολόγησεν ἐκείνην τὴν ὥραν καὶ δι' αὐτὸ ὁ Κύριος ἀναφέρεται εἰς αὐτόν. Ἄν ὁμιλεῖ-ὁμολόγει ἄλλος ἀπόστολος, τότε ὁ Κύριος δὲν θὰ ἀνεφέρετο καὶ εἰς ἐκεῖνον;

2. Ὁριγένης, Τὰ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Ἐὐαγγέλιον ἐξηγητικά, Ρ.Γ. 13, 997.

3. Ὁρασις γ' (V,1), Ἐκδοσ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τόμ. 3ος, σελ. 45, στ. 5 ἐξ. Πρβλ. Παν. Μπούμη, Ἡ οἰκοδομὴ τῆς αἰωνίας πόλεως, ἢ ὁ τετραγωνισμὸς τοῦ κύκλου (Ἀνάπτυον ἐκ τῆς «Κοινωνίας»), Β' Ἐκδ., Ἀθήναι 1976, σελ. 14.

μνηεία, θὰ ἐπέτρεπεν ὁ Θεὸς νὰ γραφῆ τὸ χωρίον οὕτως, ὥστε νὰ ἐμφανίζε-
ται διφορούμενον καὶ νὰ ἐνισχύη τὴν διαφωνίαν; Ὁ Ἄπ. Παῦλος διακηρύττει:
«Πιστὸς ὁ Θεὸς ὅτι ὁ λόγος ἡμῶν ὁ πρὸς ὑμᾶς οὐκ ἔστιν ναὶ καὶ οὐ. Ὁ τοῦ
Θεοῦ γὰρ υἱὸς Χριστὸς Ἰησοῦς ὁ ἐν ὑμῖν δι' ἡμῶν κηρυχθεὶς ... οὐκ ἐγένετο ναὶ
καὶ οὐ» (Β' Κορ. 1,18-19). Δὲν θὰ ἔπρεπε, λοιπόν, ὁ συγγραφεὺς-Εὐαγγελι-
στής, «φερόμενος ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος»¹, νὰ καθίστατο κατηγορηματικώ-
τερος καὶ νὰ μὴ ἐμβάλλῃ εἰς ἀμηχανίαν τοὺς ἀναγνώστας του;

2) Αὐτὴ αὐτὴ ἡ ὑπαρξὶς δύο ἀπόψεων μὲ τὸ πλῆθος τῶν ὀπαδῶν των
μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ διερωτηθῶμεν: μήπως ἔχουν δίκαιον καὶ αἱ δύο μερί-
δες, διὰ νὰ ἐπιμένουν;

3) Εἰς τὴν ἀνωτέρω παρατήρησιν δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ
γεγονός, ὅτι καὶ ὁ Ὁριγένης, εἷς ἐκ τῶν περισσότερον ἀσχοληθέντων μὲ τὴν
ἐρμηνείαν τῆς Ἀγ. Γραφῆς, συμπλέκει τὰς δύο μνημονευθείσας ἐρμηνείας, ὡς
φαίνεται εἰς τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν σχόλιόν του ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου².

Πάντα ταῦτα μᾶς ὠθοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ αἱ δύο ἐρμηνεῖαι
ἔχουν τοὺς λόγους των καὶ τὰ ἐρείσματά των.

Γ'. Συνδυασμὸς ἀμφοτέρων τῶν ἐρμηνειῶν.

Ἄλλ' ἄς ἐπιμείνωμεν ὀλίγον εἰσέτι εἰς τὰς δύο ἀπόψεις, α) ὅτι πέτρα
εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ β) ὅτι πέτρα εἶναι καὶ ὁ Ἄπ. Πέτρος, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι
ἀπόστολοι, διὰ νὰ ἐμβαθύνωμεν καὶ εἰς τὸ νόημα τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου καὶ διὰ
νὰ ὀλοκληρώσωμεν τὴν εἰκόνα τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἐκκλησίας. Εἶδομεν ἀνω-
τέρω, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἰσχύουν ἀμφοτέραι αἱ ἐρμηνευτικαὶ αὐταὶ ἀπόψεις.
Ὡς ὅμως θέλει ἀποδειχθῆ ἐκ τῶν πραγμάτων, ἔχι μόνον δύνανται νὰ ἰσχύουν,
ἀλλὰ δύνανται καὶ νὰ συνυπάρχουν καὶ νὰ ἐναρμονίζωνται, καὶ νὰ συμπληροῦν
τὸ ὅλον νόημα τῶν λεγομένων. Δηλαδή εἶναι δυνατόν οἱ μὲν ἀπόστολοι νὰ
ἀποτελοῦν τοὺς θεμελίους λίθους, ἐπὶ τῶν ὁποίων οἰκοδομεῖται τὸ ὅλον οἰκο-
δόμημα τῆς Ἐκκλησίας, ὁ δὲ Κύριος νὰ ἀποτελῆ τὴν πέτραν - ἔδαφος, ἐπὶ

1. Πρβλ. Β' Πέτρ. 1,21.

2. Ὡσαύτως ἀξίζει νὰ προσθέσωμεν καὶ τοῦτο: Ὁ Καθηγ. Λεων. Φιλιπ-
πίδης (ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 51 ἐξ.) ἀφοῦ προηγουμένως παραθέτει διάφορα ἀποσπάσματα
ἀπὸ τὰς ἐρμηνείας ἢ τὰ σχόλια τοῦ Ὁριγένους σχετικὰ μὲ τὸ ἀνωτέρω χωρίον λέγει:
«Εἶναι ... κατὰ φανεῖς αἱ μέχρῃς ἀντιθέσεων ἐρμηνευτικαὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ
θέματος διακυμάνσεις ἐν τοῖς ἀνωτέρω χωρίοις» (σελ. 53). Ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀφοῦ
παραθέτει καὶ ἕτερα διαφόρων ἐρμηνευτῶν χωρία λέγει: «Ταῦτα ὡς δειγματοληψία
ἀπὸ τινων τῶν ἐν παλαιότεροις ἐπιφανεστάτων, διαφωτιστικῆ ἐπὶ τῶν περὶ τὸ θέμα
διακυμάνσεων τῆς Ἐρμηνευτικῆς» (σελ. 56). Πρβλ. καὶ τὴν παρατήρησιν τοῦ
Ἄρχμ. Σπυρ. Μπιλάλη (ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. Α', σελ. 100) περὶ τοῦ ἱεροῦ Ἀγρου-
στίνου.

τῆς ὁποίας στηρίζεται ἡ οἰκοδομὴ τῆς Ἐκκλησίας¹. Δυνάμεθα δηλαδή νὰ ἔχωμεν καὶ τὰς θεμελίους πέτρας, τοὺς ἀποστόλους, ἀλλὰ δυνάμεθα συγχρόνως νὰ ἔχωμεν καὶ τὴν πέτραν, τὸν Χριστὸν ὡς τὸ ὑπόβαθρον, τὴν βᾶσιν τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος. Τὸ ἐν δὲν ἀποκλείει τὸ ἕτερον. Ἀντιθέτως διὰ τῆς ἀνωτέρω συγχρόνου θεωρήσεως τῶν ἐρμηνειῶν δυνάμεθα νὰ ἀποκομίσωμεν μιὰν πληρεστέραν εἰκόνα τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἐκκλησίας.

Περαιτέρω δὲ καὶ πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς εἰκόνης ταύτης δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ καὶ τὰ ἐξῆς: Εἶναι δυνατὸν νὰ συνυπάρχουν, ἢ μᾶλλον εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν οἱ θεμέλιοι λίθοι, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἡ Πέτρα, ἐφ' ὅσον οὗτοι βασιζονται ἐπὶ τῆς Πέτρας, ἐφ' ὅσον τ.ξ. εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ πετρώδους ἐδάφους, ἐντὸς τοῦ βράχου. Ἄλλως, οὐτε αὐτοὶ δύνανται νὰ ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιον, τοὺς θεμελίους λίθους τῆς οἰκοδομῆς. Διὰ νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ ἀποτελοῦν τοὺς θεμελίους λίθους, τὸ πραγματικὸν θεμέλιον, πρέπει νὰ ὑπάρχη κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ἡ πέτρα. Αὕτη ἡ Πέτρα, τὸ πετρώδες ἔδαφος, εἶναι ἡ προϋπόθεσις τῆς ὑπάρξεως καὶ αὐτῶν.

Τὴν ἀποψιν ταύτην, νομίζομεν, ὅτι ἐκφράζει, ἢ ἄλλως, τὴν παρατήρησιν αὐτὴν ἐνισχύει καὶ ἡ ἐξῆς χαρακτηριστικὴ περικοπὴ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου: «Π ἄ ς ὁ ἐ ρ χ ὁ μ ε ν ο ς π ρ ὸ ς μ ε καὶ ἀκούων μου τῶν λόγων καὶ ποιῶν αὐτοὺς ... ὁμοίός ἐστιν ἀνθρώπῳ οἰκοδομοῦντι οἰκίαν, ὃς ἔσκαψεν καὶ ἐβάθυνεν καὶ ἔθηκεν θεμέλιον ἐπὶ τὴν πέτραν· πλημμύρης δὲ γενομένης προσέρρηξεν ὁ ποταμὸς τῇ οἰκίᾳ ἐκείνῃ, καὶ οὐκ ἔσχυσεν σαλευῖσαι αὐτήν, τεθεμελίωτο γὰρ ἐπὶ τὴν πέτραν. Ὁ δὲ ἀκούσας καὶ μὴ ποιήσας ὁμοίός ἐστιν ἀνθρώπῳ οἰκοδομήσαντι οἰκίαν ἐπὶ τὴν γῆν χωρὶς θεμελίου, ἣ προσέρρηξεν ὁ ποταμὸς, καὶ εὐθὺς συνέπεσεν, καὶ ἐγένετο τὸ ρῆγμα τῆς οἰκίας ἐκείνης μέγα» (Λουκ. 6,47-49).

Ἀξίον παρατηρήσεως εἶναι, ὅτι, ἐνῶ εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν λέγει, ὅτι ἔθεσε θεμέλιον ἐπὶ τὴν πέτραν, δηλ. ἀναφέρει καὶ χρησιμοποιοεῖ καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, ἀντιθέτως, εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ὅπου δὲν ἀναφέρεται καὶ δὲν χρησιμοποιεῖται ἡ πέτρα, λέγει χαρακτηριστικῶς, ὅτι ὠκοδόμησε παντελῶς ἄνευ («χωρὶς») θεμελίου. Δὲν ἀναφέρει τοῦλάχιστον, ὅτι ἔθεσε θεμέλιον ἐπὶ μὴ πετρώδους ἐδάφους, ἀλλὰ τονίζει, ὅτι ἔκτι-

1. Ὅτι ὁ ὄρος πέτρα δύναται νὰ λάβῃ καὶ αὐτὴν τὴν ἔνοιαν τοῦ πετρώδους ἐδάφους, ἢ καὶ τῆς μεγάλης πέτρας, τοῦ βράχου, ὅστις δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑποδοχὴ ἄλλων λίθων, ἴδε καὶ τὰ ἐξῆς ἀγιογραφικὰ χωρία:

α) «Ἐξῆλθεν ὁ σπεῖρων τοῦ σπεῖραι τὸν σπῆρον αὐτοῦ· καὶ ἐν τῷ σπεῖρειν ... ἕτερον κατέπεσεν ἐπὶ τὴν πέτραν, καὶ φυὲν ἐξηράνθη διὰ τὸ μὴ ἔχειν ἰκμάδα» (Λουκ. 8,5-6). Πρβλ. καὶ Ματθ. 13,5 καὶ 13,20 ὡς καὶ Μάρκ. 4,5 καὶ 4,16: «ἐπὶ τὰ πετρώδη».

β) «Καὶ λαβὼν τὸ σῶμα ὁ Ἰωσήφ ... ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ ὃ ἐλατόμησεν ἐν τῇ πέτρῳ» (Ματθ. 27,59-60). Πρβλ. καὶ Μάρκ. 15,46 ὡς καὶ Ἀποκ. 6,15-16.

σε χωρίς θεμέλιον, προφανῶς, διότι δὲν ὤκοδόμησεν ἐπὶ στερεοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ ἐπὶ σαθροῦ, ἐπὶ ἀμμώδους. Τοῦτο διαπιστοῦμεν καλλίτερον, ἐὰν συσχετίσωμεν τὸ ἀνωτέρω κείμενον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ πρὸς τὸ παράλληλον χωρίον τοῦ Ματθ. 7,26, ὅπου λέγει: «Καὶ πᾶς ὁ ἀκούων μου τοὺς λόγους τούτους καὶ μὴ ποιῶν αὐτοὺς ὁμοιωθήσεται ἀνδρὶ μαρῶ, ὅστις ὤκοδόμησεν αὐτοῦ τὴν οἰκίαν ἐπὶ τὴν ἄμμου».

Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, δὲν θέτει τις θεμέλιον ἐπὶ στερεοῦ ἐδάφους, ἐπὶ πέτρας, ἀλλὰ θέτει ἐπὶ ἀμμώδους, ἐπὶ τῆς ἄμμου, εἶναι ὡς νὰ μὴ θέτη παντελῶς θεμέλιον, ἔστω καὶ ἐὰν θέτη θεμελίους λίθους. «Ὅπου δηλ. ὑπάρχει ἡ πέτρα, ὑπάρχει καὶ τὸ θεμέλιον. Ὅπου δὲν ὑπάρχει ἡ πέτρα, οὔτε θεμέλιον ὑπάρχει. Τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἐπικυροῦμεν καὶ ἐκ τῆς ἀντιστοίχου περικοπῆς τοῦ Ματθαίου (7,24 ἐξ.). Εἰς αὐτὴν μάλιστα διαπιστοῦμεν ἐμμέσως καὶ τὸν κύριον ρόλον τῆς πέτρας ἔναντι τῶν θεμελίων λίθων. Βλέπομεν δηλ., ὅτι τὸ κύριον βᾶρος πίπτει ἐπὶ τῆς πέτρας, ἐπὶ τοῦ πετρώδους ἐδάφους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἰκοδομεῖται ἡ οἰκία, ἐνῶ οἱ θεμέλιοι λίθοι παίζουσι τὸν δευτερεύοντα ρόλον, διὸ καὶ ἡ λέξις θεμέλιον δὲν ἀναγράφεται ρητῶς. Οἱ στίχοι οὗτοι ἔχουν ὡς ἐξῆς: «Πᾶς οὖν ὅστις ἀκούει μου τοὺς λόγους τούτους καὶ ποιεῖ αὐτούς, ὁμοιωθήσεται ἀνδρὶ φρονίμῳ, ὅστις ὤκοδόμησεν αὐτοῦ τὴν οἰκίαν ἐπὶ τὴν πέτραν. Καὶ κατέβη ἡ βροχὴ καὶ ἦλθον οἱ ποταμοὶ καὶ ἔπνευσαν οἱ ἄνεμοι καὶ προσέπεσαν τῇ οἰκίᾳ ἐκεῖνη, καὶ οὐκ ἔπεσαν· τεθεμελίωτο γὰρ ἐπὶ τὴν πέτραν».

Εἴπομεν, ὅτι τὸ «θεμέλιον» δὲν ἀναγράφεται ρητῶς καὶ εὐθέως, ὅπως εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, ὅχι ὅμως ὅτι δὲν ἀναφέρεται οὐδὲν ὡς καὶ ἄρα δὲν ὑπάρχει θεμέλιον. Ἀντιθέτως τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ διακρίνομεν εἰς τὴν λέξιν «τ ε θ ε μ ε λ ῖ ω τ ο υ¹». Ὑπάρχει ἐπομένως τὸ θεμέλιον, μόνον ὅτι ἡ ὑπαρξις αὐτοῦ ἐπισκιαζέται ἀπὸ τὴν ὑπαρξίν τῆς πέτρας, καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἐξελέγχομεν τὸν κύριον καὶ ἀποφασιστικὸν ρόλον τῆς πέτρας, τοῦ πετρώδους ἐδάφους.

Ἡ πέτρα, λοιπόν, εἶναι ἡ ἀπαραίτητος προϋπόθεσις (τῆς ὑπάρξεως) τῶν θεμελίων λίθων. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ οἱ ἀπόστολοι (καὶ ὁ Ἅπ. Πέτρος ἀσφαλῶς) ἄνευ τῆς Πέτρας, ἄνευ τοῦ Χριστοῦ, δὲν εἶναι θεμέλιον, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμεύσουν ὡς θεμέλιοι πέτραι, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ὤκοδομεῖτο τὸ ἐκκλησιαστικὸν οἰκοδόμημα.

Ἐὰν εἶναι δευτερεύων, ὑποδεέστερος, ὁ ρόλος τῶν θεμελίων λίθων, ὅμως δὲν παύει νὰ εἶναι ἀπαραίτητος. Διότι εἶναι εὐνόητον, ὅτι, ἐὰν θελήσωμεν νὰ οἰκοδομήσωμεν οἰκίαν ἔστω ἐπὶ πέτρας, ἐπάνω εἰς βράχον, ἀλλὰ χωρὶς

1. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε τοῦτο παντελῶς, ἴσως ὑπέκυπτε τις εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ εἴπῃ, ὅτι ἔχομεν ἀντίφασιν τοῦ Ματθαίου πρὸς τὸν Λουκᾶν καὶ συγχρόνως ἀναίρεσιν τοῦ ἀνωτέρου συμπεράσματος. Πάντα ὅμως ἐγράφησαν ἐν σοφίᾳ εἰς τὴν Ἁγ. Γραφήν.

«θεμέλια», χωρίς θεμελίους λίθους, πάλιν τὸ ὅλον οἰκοδόμημα εἶναι ἐπισηφάλες. Διότι μὲ τὴν πρώτην πλημμύραν καὶ ἀνεμοθύελλαν θὰ κινδυνεύσῃ νὰ πέσῃ. Οὕτω καὶ ὁ ρόλος τῶν ἀποστόλων εἶναι ἀναγκαιότατος, ἀποφασιστικός, «θεμελιώδης» εἰς τὴν οἰκοδομὴν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ¹.

Ταῦτα καὶ περὶ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν δύο ἐρμηνειῶν.

Κατακλείοντες δὲ τέλος τὴν παροῦσαν παράγραφον καὶ μετὰ τὴν παράθεσιν ὅλων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων, τολμῶμεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὄχι μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ἀμφοτέρας τὰς προμνημονευθείσας ἐρμηνείας, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητον νὰ δεχθῶμεν καὶ τὰς δύο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἐκ τῆς ὅλης, λοιπόν, ἀναδρομῆς θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡ πληρεστέρα ἐρμηνεία τοῦ «καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν» εἶναι ἡ ἐξῆς: «Θὰ οἰκοδομήσω τὴν Ἐκκλησίαν μου καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ, τὴν ὁποίαν ὠμολόγησας, ἦτοι τὸν Ἰ. Χριστόν, ὡς ἐπὶ στερεοῦ ἐδάφους, καὶ ἐπὶ σὲ Πέτρε ὡς ὁμολογήσαντος αὐτὸν καὶ ἀποτελέσαντος οὕτω θεμέλιον λίθον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τούτου, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ ὑπονοῆται, ὅτι θὰ οἰκοδομήσω αὐτὴν καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων θεμελίων λίθων, ἦτοι τῶν ὑπολοίπων ἀποστόλων, οἱ ὅποιοι ὡσαύτως θὰ διακηρύξουν τὴν αὐτὴν εἰς Χριστόν ἀλήθειαν, καὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων ὡσαύτως θὰ στηριχθῇ ἡ περὶ ἐμοῦ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας»².

Ἐπομένως, δύνανται νὰ συνυπάρχουν πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι ἐρμηνεῖαι, μάλιστα δὲ καὶ νὰ ἑναρμονίζωνται καὶ νὰ συμπληροῦν τὸ ὅλον νόημα τοῦ στίχου. Ἐφ' ὅσον τοποθετοῦμεν καλῶς τὰ πράγματα, ἐφ' ὅσον τὰ τοποθετοῦμεν ἐπὶ στερεοῦ ἐδάφους, ἐπὶ τῆς Πέτρας, αἱ τυχοῦσαι διαφωνίαι, αἱ ὁποῖαι οὐχὶ σπανίως προέρχονται ἐκ προσωπικῶν ἢ δογματικῶν θέσεων καὶ προϋποθέσεων εἶναι δυνατὸν νὰ παραμερίζωνται³.

1. Ἀρκεῖ ἐνταῦθα νὰ ὑπομνήσωμεν, ὅτι ὁ ρόλος τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς («ἀποστολικῶν διαδοχῶν» κατὰ τὸν καθηγ. Γερ. Κονιδάρον, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἐν Ἀθήναις 1978, σελ. 9, 15 ἐξ.) εἶναι βασικώτατος καὶ σημαντικώτατος.

2. Διὰ τὸν λόγον δὲ τούτον ὠνομάσθη «ἀποστολικὴ παράδοσις» καὶ οὐχὶ «Πέτριος παράδοσις».

3. Ἐξ ἄλλου ὅμως μία διαφωνία εἶναι δυνατὸν νὰ συντελῇ εἰς τὸ νὰ ἐρευνῶμεν καὶ νὰ ἐρμηνεύωμεν τὰ πράγματα καλλίτερον καὶ πληρέστερον. Νὰ προβαίνωμεν τ.ξ. εἰς ἐπανερμηνείαν τῶν σχετικῶν χωρίων. Νομίζομεν, ὅτι τοῦτο ἐπιβάλλεται, ὅταν ἡ προτεινομένη ἐρμηνεία καὶ πρὸς τὸ κείμενον τῆς Ἁγίας Γραφῆς συμφωνῇ καὶ πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα αὐτῆς καὶ τῶν ἱερῶν κανόνων ἑναρμονίζεται καὶ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς σημερινῆς ἐποχῆς ἄριστα ἀνταποκρίνεται. Αὐτὴ δὲ ἡ πρόοδος εἶναι (ἢ τοῦλάχιστον πρέπει νὰ εἶναι) καὶ μία πλευρὰ τῆς σήμερον ὑπὸ μέρους τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας ἀναζητουμένης καὶ ἐπιδιωκόμενης ἀνανωσέως. Πρβλ. τὰ λεγόμενα καὶ εἰς τὴν ἐτέραν ἡμετέραν ἐργασίαν: Περὶ τὴν ἐπικοινωνίαν ἡμῶν μετὰ τῶν ἑτεροδόξων, σελ. 22-23.